

‘Aachener Nadeln’ van Cornelius Chorus

Drie generaties Chorus, naaldenfabrikanten in de 17^e en 18^e eeuw

Door Boudewijn Chorus

De stad Aken is om allerlei redenen beroemd en bekend geworden. Karel de Grote (755-ca. 812) resideerde er. Na hem werden vele Duitse koningen en keizers in Aken gekroond, in totaal 32. De stad heeft een schitterende kathedraal, de Dom van Aken, met een uniek en kenmerkend, uitzonderlijk hoog opgetrokken koor met enorme gebrandschilderde ramen. De schatkamer van het Domkapittel herbergt behalve de met robijnen en andere edelstenen bezette kroon van Karel de Grote, onder meer zijn scepter en een gouden schrijn met zijn gebeente. Ook van diverse heiligen worden er sinds jaar en dag relikwieën bewaard. Aken was reeds in de middeleeuwen een veelbezocht bedevaartsoort. De stad staat tevens vanouds bekend als een aangenaam kuuroord met warme, geneeskrachtige bronnen. In later tijden, met name in de zeventiende en achttiende eeuw, kreeg Aken ook landelijke en internationale faam vanwege de hoge kwaliteit naalden die er vervaardigd werden. Aan de opkomst en standaard van deze industriële nijverheid heeft de naaldenfabrikant Cornelius Chorus een belangrijk aandeel geleverd, zoals in detail gedocumenteerd door de 20^e-eeuwse fabrikant en stadsbestuurder Anton Thissen, op wiens studie dit artikel grotendeels is gebaseerd ¹.

De vroege oorsprong van intensieve ambachtelijkheid in Aken wordt toegeschreven aan de **aanwezigheid van Karel de Grote's keizerlijke hof, dat handwerkers van heinde en verre aantrok**. Zij vervaardigden hun producten niet alleen in opdracht, maar ook in serie en verkochten deze vanuit hun ateliers en op jaarmarkten die door het bestuur van de stad werden ingesteld en aangemoedigd. De vorst en zijn opvolgers verleenden de stad diverse voorrechten op het gebied van handel en bedrijvigheid, waardoor ook ambachtslieden van elders zich in Aken vestigden. Zo ontstond in de loop der eeuwen een aanzienlijke bedrijvigheid in de stad en werd Aken een centrum van ambachtelijke nijverheid en handel. Uiteindelijk zijn daaruit twee belangrijke bedrijfstakken voortgekomen: de lakenindustrie en de naaldenfabricage. Daarvan is, afgemeten **aan de werkgelegenheid die beide de stad boden, volgens Thissen de naaldenfabricage ‘zonder twijfel de belangrijkste industriële bedrijvigheid’ van Aken geworden. En naast het kwantitatieve inkomens- en werkgelegenheidsaspect wijst hij op de factor kwaliteit aan de hand van een citaat van de historicus R.A. Peltzer, die schrijft dat de naalden uit Aken van het begin van de zeventiende tot ver in de twintigste eeuw op vele internationale beurzen de beste reputatie hadden en dat deze Akener fabricage daardoor uitgroeide tot ‘een eerste klas wereldindustrie’** ².

Het stadsarchief van Aken beschikt over een aantal interessante documenten die getuigen van het ontstaan en het belang van de naaldenfabricage, hoewel door de grote stadsbrand van 1656 en de bestuurlijke omwentelingen in de Franse tijd nogal wat verloren is gegaan. In de meeste van de **beschikbare stukken, aldus Thissen, is sprake van ‘de activiteiten van een man, die beslist als de meest betekende en meest invloedrijke naaldenfabrikant van de achttiende eeuw kan worden gezien: Cornelius Chorus senior’**.

Ontstaan van het naaldenvak in Aken

Hoewel in een oorkonde van de naburige stad Keulen reeds in 1396 een gilde van naaldenmakers wordt genoemd, hebben de naaldenmakers van Aken vanouds deel uitgemaakt van andere gilden, zoals dat van de smeden en de kooplieden. Uit een tolboek van Barcelona, dat het handelsverkeer **in die plaats van 1425 tot 1440 boekstaaft, blijkt dat reeds in die tijd naalden ‘uit de Rijnlanden’ in**

Spanje werden ingevoerd³. De oudste gildebrieven waarin concreet sprake is van naaldenmakers uit Aken dateren van 1584 en 1615. Uit de eerste, van 11 augustus 1584, blijkt dat de naaldenmakers in Aken in die tijd deel uitmaakten van het gilde van kooplieden en geen eigen statuten hadden⁴. In de tweede brief, van 3 november 1615, is sprake van Spaanse naaldenmakers in Aken, die deel uitmaakten van een afsplitsing van het pels- en bontwerkgilde⁵. Het ging daarbij niet om Spanjaarden die zich in Aken hadden gevestigd, maar om vervaardigers van zogenoemde Spaanse naalden. Deze waren waarschijnlijk ontstaan uit de behoefte van in de Spaanse Nederlanden voor Spaanse edelen en militairen werkzame kleermakers en naaisters. M. de Cervantes noemt in zijn beroemde *Don Quichote de la Mancha* ‘Cordobesas’ als voortreffelijke naalden waarmee kledingstukken werden gemaakt. Of deze van oorsprong in Cordoba werden vervaardigd, of daar werden gebruikt door de beroemde kleermakers van die stad, is mij niet bekend. Wel is bekend, dat ‘Cordoba-naalden’ nog eind achttiende eeuw in Aken werden gemaakt en aan Spanje werden geleverd. Deze werden ook als ‘Hollandse naalden’ verhandeld. De gildebrief uit 1615 geeft acht regels, waar de naaldenmakers in Aken zich aan dienden te houden. Daarbij gaat het om de omschrijving en de plichten van de functie naaldmeester, het recht om leerlingen aan te nemen en de duur en vereisten van de opleiding die deze moest krijgen. Het aantal leerlingen en meesterknechten per naaldenmeester werd op drie gesteld. Nog geen eeuw later konden dat er tien keer zoveel zijn, zoals uit een raadsbesluit van 1709 blijkt⁶.

Aard van de naaldenfabricage

In de naaldenfabricage (verzamelterm voor de vervaardiging van spelden en naalden) werd onderscheid gemaakt tussen ruwwerk en schoon- of fijn naaldenwerk. De vervaardiging in het ruwwerk, dat wil zeggen het werk vanaf de ruwe staaldraad tot het verharden, was tot in de negentiende eeuw thuiswerk. Ruwwerkers haalden hun werk af bij de naaldenmeesters en leverden het kant en klaar weer bij hen af. In de werkplaats van de meester werden de naalden vervolgens in schoon- en fijnwerk voor verkoop geschikt gemaakt. Destijds hadden de fabrikanten dus geen grote productieruimten nodig. Veel van de ruwwerkers woonden buiten de stad, zij het binnen het grondgebied van Aken.

Oorspronkelijk werden naalden gemaakt van messingdraad (messing is koper dat onder verhitting door toevoeging van zink niet alleen mooier – goudkleurig en glanzend – maar ook sterker wordt). In het begin van de 17^e eeuw kwam in Altena (bij Hagen/Dortmund) de vervaardiging van staaldraad op. Dit leverde veel harder materiaal op en was daarom zeer geschikt voor fijne voorwerpen als spelden en naalden. Van deze ontwikkeling heeft Aken geprofiteerd. Bovendien slaagden naaldmeesters in Aken er veel eerder dan naaldenmakers elders in, om op eenvoudige wijze een oor te ‘slaan’ in hun naalden. De productiemethode daarvoor wisten zij tot ver in de 18^e eeuw geheim te houden, waardoor Aken lange tijd haar technologische voorsprong in de naaldenfabricage heeft kunnen behouden.

Op kwaliteit en echtheid werd al vroeg de nadruk gelegd, zo blijkt uit een raadsbesluit van 30 juli 1626 waarin werd bepaald, dat iedere naaldmeester in Aken een eigen teken op de verpakking van zijn producten moest voeren en de herkomst uit Aken moest worden vermeld. Op 2 augustus 1631 werd bepaald dat wanneer iemand van buiten Aken zijn naalden als afkomstig uit Aken aanpreeft, deze falsificaties geconfisqueerd konden worden. Zo ontwikkelde zich in Aken al vroeg een merkenrecht. De vakgenoten drongen er via hun gilde bij de overheid op aan om de vereisten en handhaving van het merkenrecht vast te leggen in algemeen geldende bepalingen.

Bekendheid van de Akener naalden

In een bericht van burgemeester, schepenen en raad van Aken van 17 maart 1724 heet het, dat Akener naaldenhandelaren hun naalden al sinds meer dan veertig jaar in grote hoeveelheden door

heel Europa verhandelden, tot in Rusland toe. Veel werd afgezet in Duitsland, Frankrijk, Italië en Zweden. Reizigers die Aken bezochten interesseerden zich voor de organisatie en het handwerk van de naaldenfabricage en kochten tijdens hun verblijf in de stad steevast hoeveelheden naalden in. Zo raakten de naalden uit Aken tot in verre streken bekend. De in zijn tijd beroemde kuurarts Franciscus Blondel, die een drinkkuur met thermenwater uit Aken voorschreef, verhaalt in een in 1688 uitgegeven medisch werk over een koopman uit Bordeaux die, geheeld door het geneeskrachtige water in Aken, met ettelijke honderdduizenden Akener naalden naar zijn land terugkeerde. In de in Parijs anno 1783 verschenen *Encyclopedie méthodique* wordt vermeld, dat naalden in Frankrijk behalve uit Parijs, Rouen en Evreux in aanzienlijke hoeveelheden via Luik uit Aken werden aangevoerd.

In een werkje met de titel *Amusemens des Eaux d'Aix-la-Chapelle* (Geneugten van het Akense water) doet de auteur, Freiherr von Poellnitz, die in 1734 meerdere maanden voor een kuur in Aken verbleef, ook enthousiast verslag van zijn bezoek aan een naaldenwerkplaats, volgens Thissen hoogstwaarschijnlijk die van Cornelius Chorus⁷. Interessant is daarbij de vermelding van het belang dat toen al werd gehecht aan het gebruik van aantrekkelijke verpakkingen van de naalden. Ook signaleert hij de betrokkenheid van kinderen bij de **naaldenfabricage**: **“Het is onvoorstelbaar,** door hoevele handen een naainaald gaat voordat deze verkocht wordt en al even ongelooflijk dat de naalden toch zo goedkoop verkocht kunnen worden. De met de vervaardiging gemoede werknemers zijn dikwijls kinderen, onder wie sommige niet ouder dan acht of negen. Ze waren er tijdens ons bezoek op gebrand te demonstreren hoe ze zelfs een haar die ze uit hun hoofd trokken nog konden splijten, daar de vorm van een naald aan gaven en de andere haarhelft door de lus van deze **‘naald’ haalden**”⁸.

Ook de vele bedevaartgangers die Aken in de loop der tijden aandeden moeten hebben bijgedragen aan de verspreiding van de reputatie van de naalden uit Aken. Pelgrims konden in speciaal ter gelegenheid van een bedevaart opgestelde kraampjes rond de Dom naalden in kleurrijke verpakkingen kopen als bewijs van hun verblijf in Aken. Daarbij hoorden kunstig vervaardigde houten naaldkistjes, naaldhouders en doosjes beschilderd met religieuze voorstellingen, gebouwen en stadsgezichten van Aken.

De organisatie in gilden

In Aken bestonden begin van de zestiende eeuw veertien gilden. Dit waren ambachtelijke werkverbanden, georganiseerd naar de meest voorkomende handwerken. De gilden waren door de stad erkende exclusieve brancheorganisaties, die economische vergunningen en politieke rechten hadden. Alle beoefenaars van ambachten hadden zich te houden aan de regels en voorwaarden die de gilden hanteerden. Deze bindende regels waren enerzijds bedoeld om het vak te beschermen, anderzijds om de kwaliteitsnormen te bepalen en hoog te houden. De regels werden op perkament **vastgelegd en opgerold bewaard. Vandaar dat, als gerefereerd werd aan de regels, naar ‘de rol’ werd verwezen.**

Lid van een gilde konden alleen burgers worden. Dat was ieder die in Aken of omliggende gebieden van Aken geboren was. Daarnaast kon je burger van Aken worden door huwelijk, of door betaling van het aanzienlijke bedrag van 38 rijkstalingen. De politieke rechten van de gilden kwamen tot uitdrukking in het privilege om per gilde enkele leden te kiezen in de gemeenteraad.

De naaldenmakers behoorden tot het twaalfde gilde, dat van de bontwerkers. Daartoe behoorden voorts splitsers (van huiden), naaiers, breiers en hoedenmakers. Kleermakers waren echter apart verenigd. De naaldenmakers **werden bestuurd door een groep van zes voormannen, ‘zesmeesters’**

genoemd: een oudere en een jongere meester-naaldenmaker, een oudere en een jongere penningmeester en twee leden die voorheen een van beide functies uitoefenden.

Iedere ambachtsgroep had een eigen patroonheilige, voor de naaldenmakers was dat de heilige Quirinus. Deze was ook de patroonheilige van de smeden. Het verband stamt waarschijnlijk uit de tijd dat naalden nog gemaakt werden door de smid.

Ieder gilde had een vaste vergaderplaats/hoofdkwartier. Rond 1723 was dat voor de naaldenmakers **in Aken 'In het vergulde varken' aan de Jacobstraat. In 1740 kocht het gilde een eigen pand in de Pontstraat.** Dit was een teken van aanzien voor de naaldenmakers in die tijd, want de meeste gildepanden werden gehuurd, doorgaans in de buurt van de markt.

De naaldenmakers hadden vanaf 1618 politieke rechten en waren met twee stemmen vertegenwoordigd in de gemeenteraad. Tussen 1764 en 1774 was een van beide raadsleden, Cornelius Chorus junior, zelfs verscheidene termijnen burgemeester, het hoogste ambt in de vrije rijksstad. In eerdere documenten wordt hij opgevoerd als naaldmeester.

De zesmeesters werden gekozen voor een termijn van drie jaar, maar dienden per functie niet meer dan één jaar. Tijdens de jaarlijkse verkiezingen op 30 april, de naamdag van Sint Quirinus, werden twee nieuwe leden als jongere meester gekozen. Deze namen in hun tweede termijn de plaats in van de oudere meesters, die op hun beurt de twee ex-oudere meesters opvolgden. Zo werd de continuïteit verzekerd. Na het doorlopen van die bestuurderscyclus was herkiezing mogelijk. In het volgende schema een overzicht van de vervulling der functies tussen 1698 en 1707.

	Oudere naaldmeester	Jongere naaldmeester	Oudere penningmeester	Jongere penningmeester
1698	Abraham van Sittart	Nicolaus Möhren	Heinrich von Asten	Gottfried Strauch
1699	Nicolaus Möhren	Peter von Asten	Gottfried Strauch	Johann Gesondt
1700	Peter von Asten	Abraham van Sittart	Johann Gesondt	Cornelius Chorus
1701	Abraham van Sittart	Nicolaus Möhren	Cornelius Chorus	Gottfried Strauch
1702	Nicolaus Möhren	Peter von Asten	Gottfried Strauch	Johann Gesondt
1703	Peter von Asten	Cornelius Chorus	Johann Gesondt	Abraham van Sittart
1704	Cornelius Chorus	Nicolaus Möhren	Abraham van Sittart	Heinrich von Asten
1705	Nicolaus Möhren	Peter von Asten	Heinrich von Asten	Johann Gesondt
1706	Peter von Asten	Cornelius Chorus	Johann Gesondt	Abraham van Sittart
1707	Cornelius Chorus	Nicolaus Möhren	Abraham van Sittart	Heinrich von Asten

Uit dit overzicht blijkt dat zeven mannen gedurende deze periode van tien jaar in wisselende functies het gilde bestuurden.

Gebruik van merktekens

Uit de beschikbare akten komt helder naar voren hoezeer de gildemeesters reeds hechtten aan het integere gebruik van bedrijfsmerken, in de rechtspraak warentekens genoemd. Elementen van het destijds ontwikkelde merkgebruik zijn nog altijd terug te vinden in het huidige patent- en merkrecht. Thissen refereert aan diverse conflicten en rechtsgedingen in de loop van de 17^e en 18^e eeuw **rond gebruik en misbruik van merktekens (logo's) op naalden en naaldverpakkingen.** Het gilde legde grote nadruk op het belang van merkbescherming en het stadsbestuur ondersteunde doorgaans de in dat kader genomen maatregelen en opgestelde voorschriften. Goede merken werden al vroeg nagemaakt of eenvoudigweg op inferieure waren gestanst en valselijk op verpakkingen afgebeeld. Voor een strenge handhaving van het merkenrecht van de eigenaren heeft met name Cornelius Chorus senior zich in meerdere rechtsgangen sterk gemaakt. Ook tegen **vervalsers van zijn eigen merk heeft hij zich meerder malen 'niet zonder moeite, persoonlijk ongerief en kosten' teweer moeten stellen, zo berichtte hij de gemeenteraad in 1721.**

Op 17 augustus van datzelfde jaar benadrukten de naaldmeesters in een notitie aan de raad, hoe essentieel de handhaving van het merkrecht was, niet alleen voor de merkeigenaren om hun reputatie hoog te houden, maar ook voor de stad die immers internationaal een naam had hoog te houden als oorsprong van kwalitatief hoogstaande producten. Uitgebreide vervalsingspraktijken zouden een bloeiende tak van inkomsten voor stad en bevolking in luttele tijd om zeep kunnen helpen. Daarom was het nodig, zo betoogden de naaldmeesters, dat er strenge richtlijnen golden, dat deze strikt werden nageleefd, dat ieder misbruik zo spoedig mogelijk aan de kaak diende te worden gesteld en met strenge straffen de kans op herhaling moest worden beperkt. Met het oog daarop stelden de zesmeesters nauw omschreven procedures op, bijvoorbeeld voor het gebruik van het merkteken van een overleden naaldenmaker, wanneer deze geen mannelijke erfgenaam achterliet. Zo was ook vastgelegd, dat een merkteken niet verkocht of verhandeld mocht worden op straffe van opsluiting en inbeslagname van alle voorraden ⁹.

Van iedere meester werden diens merktekens ten overstaan van het voltallige college van **zesmeesters ingeslagen in een ‘ambachtsboek’**. Buiten medeweten en goedkeuring van de zesmeesters kon een eenmaal vastgelegd teken niet gewijzigd worden. Ook mocht een merkteken niet teveel lijken op dat van een andere meester, wiens teken in het ambachtsboek was opgenomen. De bezitters van een officieel vastgelegd merkteken mochten bovendien geen producten anders dan voorzien van een van deze merktekens maken. Als vader en zoon of broers voor zichzelf werkten konden zij niet hetzelfde teken voeren. Een familiewapen kon evenmin als teken gebruikt worden, aangezien niet de familie de verantwoordelijke vervaardiger was, maar alleen de naaldmeester. Uit een gilderol van 20 april 1724 blijkt dat het expliciet toegestaan werd dat een naaldmeester meerdere merktekens liet vastleggen, bijvoorbeeld om kwaliteitsverschillen en soorten tot uitdrukking te kunnen brengen ¹⁰. In dezelfde rol werden als voorbeelden van toen reeds bestaande naaldsoorten genoemd: naalden met ronde ogen, naalden met lange ogen, met twee of drie ogen, Hollandse naalden, Parijse naalden, Spaanse naalden, Kleefse naalden, Moskouse naalden, tapijt-, sajet- en andere stopnaalden, naalden voor wondbehandeling. Ook de minder goed gelukte **exemplaren, ‘breuklingen’ genaamd, werden apart gemerkt, ter onderscheiding van de standaard** kwaliteit.

Dat de naaldmeesters zich overwegend toch tot hooguit twee of drie merktekens beperkten blijkt uit een raadsbesluit van 1726. Daarin wordt vastgesteld dat er in het op dat moment geldende ambachtsboek 52 tekens stonden, toebehorend aan 23 naaldmeesters. Het ging om de volgende personen, in alfabetische volgorde: Stephan Beissel, Cornelius Chorus, Quirinus Chorus, Johannes Esser, Arnold Ferken, Johann Gesondt, Johannes Graf, Stephan Giessen, Merten Hammers, Anton Herpers, Rütger Königs, Gerhardus Krum, Johannes Krum, Jakob Merken, Peter Merken, Balthasar Neitz, Franz Gallus Neitz, Christian Olles, Hermann Ring, Hubertus Schreiber, Johann Schöders, Peter Sittart, Gottfriedus Strauch ¹¹.

In 1727 werd vastgelegd, dat het iedere naaldmeester tevens was toegestaan als vrij merkteken de adelaar uit het wapen van Aken te voeren of toe te voegen ¹².

De merktekens van de naaldmeesters waren doorgaans eenvoudig van vorm, bestaande uit een woord of letters in combinatie met een beeldmerk, soms een oud runenteken of –getal waarvan de betekenis niet meer bekend was maar dat wel als zodanig herkenbaar was als iets van lang geleden. **Ze werden ‘geprint’, dat wil zeggen gestanst in een stukje stevig papier/kaartkarton waarin de naald gestoken was.** Deze kaartjes werden door de Akener naaldwerkers daarom printen genoemd, welke benaming later ook in zwang kwam voor het bekende gebak uit Aken, waarop figuren, **‘printmannetjes’ werden aangebracht. Vergelijkbaar is de benaming prenten voor tekeningen die vroeger immers letterlijk in en uit het papier werden gedrukt, naar het Franse ‘emprentes’.** De

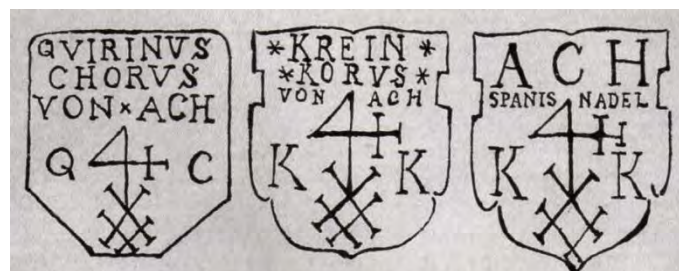
merktekens werden aangebracht met in koper of messing gegraveerde stempels en zijn later, in de 19^e eeuw, vervangen door etiketten.

De naaldenfabrikanten Chorus

Er zijn drie generaties Chorus bekend geworden als naaldmeester. Quirinus Chorus (ca. 1632-1687), diens zoon Cornelius (1659-1754) en **Cornelius' gelijknamige zoon, bekend geworden als Cornelius Chorus junior (1701-1774)**. Deze Chorussen stammen hoogst waarschijnlijk uit een van de oudst bekende families van Aken ¹³. Thissen, zelf naaldenfabrikant in de eerste helft van de 20^e eeuw, refereert voor een aantal van zijn gegevens over de Chorussen als naaldenfabrikant aan mededelingen van zijn leermeester, de op 27 februari 1879 kinderloos gestorven Cornelius von Guaita, laatste telg van het geslacht dat de naaldenfabriek Cornelius Chorus uiteindelijk leidde. De voorouders van Von Guaita aan zijn moeders kant (Maria Anna Catharina Chorus, 1738-1814, dochter van Cornelius jr.) waren naar zijn overtuiging afstammelingen van de in de Akense geschiedenis bekend geworden stadsbestuurder en diplomaat Ritter Gerhard Chorus, uit de grote bloeitijd van Aken in de 14^e eeuw toen de stad nog kroningsstad van de Duitse koningen en keizers was ¹⁴. Hoewel de claim van Von Guaita niet onwaarschijnlijk is – onder andere omdat de familienaam Chorus tot ver in de 19^e eeuw vrijwel uitsluitend in Aken voorkwam – heeft genealogisch onderzoek de oudst aantoonbare voorouder in rechtstreekse lijn nog niet verder terug kunnen voeren dan tot het midden van de 17^e eeuw, de periode waarin ook de ouders van Cornelius Chorus leefden ¹⁵.

Quirinus Chorus (ca. 1632-1687)

De akten van het naaldenmakersgilde noemen meerdere Chorussen als lid en bestuurder van het gilde. Door het ontbreken van akten van vóór de grote brand in Aken van 1656 is er echter geen betrouwbaar bewijs van het moment waarop voor het eerst een Chorus zich als lid heeft gemeld. Toch moet dat niet lang na de oprichting van het gilde in 1615 zijn geweest, gezien berichtgeving over **Quirinus Chorus ('Krien Korres')**, de vader van **Cornelius Chorus senior**, in een akte van 1673: **“Anno 1673 waren de zesmeesters Gerhardt Kromm als oudere naaldmeester, Nicolas Mörren als jongere naaldmeester, Friedrich von Asten en Krien Korres als penningmeester, samen met Nelles Ortman als ex-naaldmeester en Jan Esser als ex-penningmeester in beraad bijeen. ...”**

De naaldmerken die Quirinus Chorus gebruikte. Het op een 4 gelijkend teken met kruis was een magisch symbool, ontleend aan een runenteken. Daaronder het 'rooster' waar zoon Cornelius later aan refereerde in zijn verweer tegen het teken dat diens halfbroer Quirinus junior wilde gebruiken.

Ook in een latere notariële akte wordt Quirinus Chorus als vader van Cornelius genoemd, zoals blijkt uit de vermelding door de notaris van een kast met het “in hout uitgestoken teken van Cornelius Chorus, de eg, en een oudere kast met het teken van zijn vader Quirinus Chorus.”¹⁶

De eg in een van de Chorus-familiewapens

Quirinus huwde in 1654 Agnes Graf, uit welk huwelijk als derde zoon in 1659 Cornelius Quirinus Jakobus Chorus werd geboren. In 1676 hertrouwde Quirinus met Margaretha Pannacken, die na de dood van haar man in 1687 opnieuw trouwde met een naaldenfabrikant, Wilhelm Beissel, zes jaar jonger dan Cornelius Chorus, de zoon van haar eerdere echtgenoot.

Cornelius Chorus senior (1659-1754)

Naar alle waarschijnlijkheid oefende Cornelius Chorus het naaldambacht aanvankelijk in samenwerking met zijn vader Quirinus uit, en wel tot diens dood. Dit kan worden afgeleid uit het **feit dat zij beiden aan de Marschierstrasse woonden, in de naastgelegen huizen ‘Die guldene Eull’ (de Gouden Uil) en ‘Klein Colln’ (Klein Keulen), gekocht in 1655 door de gebroeders Gerhart en Creinen Chorus van Frau Anna von Collen.** Cornelius is pas na de dood van zijn vader naaldmeester geworden, in 1690 is de betaling van het gildetarief voor de opvolgende meesterszoon geregistreerd¹⁷.

Op 14 september 1694 trouwde Cornelius Chorus, 35 jaar oud, Maria Niclas, weduwe van de naaldenfabrikant Johannes Braumann, die een jaar eerder was gestorven. Zij had vier jonge kinderen, zodat Cornelius de naaldwerkerij van Braumann voortzette. Braumann voerde als **merkteken ‘een mannetje, wildeman of knaap’ en door de overname van dit merkteken heeft** Cornelius Chorus, zoals verderop beschreven, heel wat te stellen gehad.

Cornelius was zesmeester/penningmeester in 1700 en 1701 en vervolgens zesmeester/naaldmeester in 1702 en 1703. In 1706 en 1707 bekleedde hij opnieuw de functie van zesmeester/naaldmeester in het gildebestuur. Vóór 1706 moet Maria Niclas zijn gestorven, want in dat jaar hertrouwde Cornelius Chorus. Hij koos opnieuw de weduwe van een naaldenfabrikant, iets wat in kringen van naaldmeesters kennelijk de voorkeur had, en voor beide partijen ook uit zakelijk oogpunt een aantrekkelijke optie moest zijn. Uit dit huwelijk met Johanna Maria Kettenis, weduwe van Johannes Decker, kreeg Cornelius een dochter en een zoon. Cornelius zette de naaldwerkerij van Decker voort en nam ook diens merkteken over.

Om zich minder afhankelijk van grondstoffenleveranciers te maken had Cornelius in 1697 buiten Aken, waarschijnlijk in Altena, een draadtrekkerij opgezet, maar daartegen kwam het gilde van smeden in het geweer. Nadat de smeden in het gelijk waren gesteld verpachtte Chorus de draadmolen aan de tot hun gilde behorende draadtrekkers. In 1701 werd Chorus samen met de

naaldenkoopman Hubert Schreiber door het gildebestuur aangewezen als arbiter bij conflicten tussen naaldmeesters en draadtrekkers, waarbij het doorgaans om klachten over de kwaliteit van de stalen draad ging. Beide gildebestuurders werden in deze aanstelling door de burgemeester beëdigd.

*Cornelis Chorus der Ältere (1659-1754).
Waarschijnlijk geschilderd door Joh. Chrysand Bollenrath.
Onbekend waar het schilderij zich thans bevindt.*

Naar aanleiding van een verzoek van Cornelius Chorus, ingediend op 11 juni 1709, verhoogde de gemeenteraad van Aken het tot dan toe door de gilderol beperkte aantal toegelaten knechten per bedrijf tot 35. In die tijd werd Chorus reeds als de belangrijkste naaldenfabrikant van Aken beschouwd. Hij had toen 50 tot 60 leerjongens en knechten in zijn fabriek als schoonwerkers (de ruwwerkers waren thuiswerkers). Vanaf 1711 beschikte hij over een landgoed van 25 morgen op de Akener heide. Daar bouwde hij op een heuvel een buiten. De straat waaraan dit landhuis lag, nu in de buitenwijken van Aken, heet nog altijd Am Chorusberg.

Twee decennia later hield Chorus 900 à 1.000 mensen aan het werk, een voor die tijd enorm aantal. In de naaldenfabricage ging destijds jaarlijks meer dan 40.000 Reichsthaler om. In 1754, bij de dood van Cornelius (95 jaar oud), waren in zijn fabriek meer dan duizend naaldwerkers werkzaam, naast een veelvoud aan thuiswerkende ruwwerkers die het halffabrikaat aanleverden ¹⁸. **Naast Chorus' fabriek, veruit de grootste, waren nog zo'n acht à tien andere fabrieken werkzaam in Aken** ¹⁹. In verhouding tot het totaal aantal inwoners van Aken in die tijd, geschat op 25.000, laat dit ook getalsmatig het aanzienlijke belang van de naaldindustrie in die tijd voor de stad zien: één op de vijf inwoners van Aken was werkzaam in of voor de naaldenfabricage!

Het aandeel van Cornelius Chorus senior in dat succes beschreef de historicus en stadsarchivaris van Aken Carl Franz Meyer onder meer zo: **“Door zijn onvermoeibare ambitie voor verfijning van de naalden, voor innovaties van productietechnieken en verbetering van de werkplaatsen, behield deze fabriek wezenlijke voordelen. Zo werden steeds fouten opgespoord, verbeteringen aangebracht, de schuur- en slijpmolens beter ingericht en de kracht van het nog onbenut stromende water steeds beter gebruikt. Dat alles kwam de reputatie van de Akense naalden ten goede. Als handelaar bevorderde Chorus bovendien de afzet over de gehele wereld”** ²⁰. Ook Pick liet zich in positieve zin uit over Cornelius senior ²¹. **Op Chorus' ontwikkeling van ambachtsman tot grootindustriële *avant la lettre*** komen we verderop nog terug, in het kader van zijn strategie om

zoveel mogelijk onderdelen van het productieproces van ruwe grondstof tot schoonwerk te beheersen, en in het kader van zijn strijd voor kwaliteitsmerken.

Cornelius Chorus junior (1701-1774)

Cornelius Chorus senior kreeg met Maria Niclas, weduwe van de naaldenfabrikant Johan Braumann, vier kinderen, van wie de jongste hem zou opvolgen als naaldenfabrikant. Deze Cornelius Chorus junior, geboren op 3 maart 1701, werd tevens burgemeester van Aken, tot zijn dood in 1774. Hij stond bekend als een rustige, beminnelijke man, die in maatschappelijk en bestuurlijk opzicht veel voor de stad deed.

*Cornelis Chorus der Jüngere (1701-1774).
Waarschijnlijk geschilderd door Joh. Chrysand Bollenrath.
Onbekend waar het schilderij zich thans bevindt.*

Wat de naaldenfabricage betreft hield hij zich behalve met algemene verbeteringen in de productiemethoden ook bezig met de noodzakelijke verbeteringen van de arbeidsvoorwaarden op het gebied van veiligheid en gezondheid ²² en de onderlinge verstandhoudingen tussen bijvoorbeeld de werkplaatsarbeiders en de thuiswerkende ruwwerkers.

Zo bemiddelde hij samen met een vertegenwoordiger van de gemeenteraad in een conflict dat uit de hand dreigde te lopen. De afspraken werden vastgelegd in een overeenkomst ²³.

Cornelius Chorus junior trouwde met Johanna Maria Kahr en kreeg met haar een dochter, Maria Anna Catharina Chorus. Deze huwde in 1763 de naaldmeester Franz Xavier von Guaita, die de naaldenfabriek van de familie Chorus voortzette. Catharina en Xavier waren de ouders van Cornelius von Guaita, de bekende burgemeester van Aken in de Franse tijd (1809-1814), die na het vertrek van de Fransen nog tot 1820 aanbleef en zich **als eerste ‘Oberbürgermeister’ liet noemen.**

Watermolens voor de naaldenfabricage

Tussen 1694 en 1706, tijdens zijn eerste huwelijk, kocht Cornelius Chorus senior een kleine **watermolen – destijds omschreven als ‘aan de stenen brug gelegen’ – die hij gebruikte voor het schuur-, slijp- en polijstwerk.** Het was de eerste stap van een strategie die er kennelijk op gericht was, om de productiefactoren van het naaldwerk zoveel mogelijk in eigen hand te houden, zoals drie jaar nadien ook bleek uit de poging om een eigen draadtrekkerij te beginnen. Het gebruik van de waterkracht van de beken in en rond Aken voor schuur- en slijpmolens is in opkomst geraakt in het midden van de 17^e eeuw. De Heppionsmolen aan de Pau, toebehorend aan de stad, was al voor 1685 verpacht als schuurmolen aan onder andere Gerhard Conen en Nicolaus Möhren ²⁴.

De Heppionsmolen, eind 18^e eeuw. Tekening van Nicolaus Salm.

In later jaren, toen zijn bedrijf groot geworden was, bezat en gebruikte Cornelius Chorus senior in en bij Aken diverse molens, waaronder die aan de Johannisbach, de molens aan twee vijvers bij de Junker- of Vaalserpoort, de grote en de kleine Suylis, de Plattebuikmolen aan Karls Gaben, de Lohmolen aan de Pau, de Kelmesmolen in de Jacobstrasse, de Pletschmolen in de Adalbertstrasse en de Heppionsmolen (ter hoogte van de huidige Elisabethstrasse). Aan de Wurm (met de Pau de belangrijkste waterloop in Aken) gebruikte hij zes molens, waaronder de Geudensmolen, die hij in 1740 kocht, de Berenmolen en de Hergensmolen bij Haaren. Deze laatste molen dreef twintig schuurbanken aan. Nog in 1759 kocht Cornelius de molen van Schertsel, die behoorde bij een leen van Valkenburg.

Op voorstel van Cornelius senior besloot de gemeenteraad in 1718 om drie beken die in de Pau uitkwamen voor zijn kosten op een hoger punt te verbinden, zodat hij er meer waterkracht aan kon onttelen ²⁵.

De reisverhalenauteur Georg Foster, die Aken in 1790 bezocht, heeft beschreven hoe zo'n molen werkte: **“Aan het waterrad is een aandrijfmechanisme bevestigd, waardoor de benodigde onderdelen in werking worden gezet. Vanaf de ashals loopt een stang omhoog, die door middel van een pen met een horizontale as heen en weer bewegend naar de tweede verdieping van het molengebouw gaat. Daar liggen de naalden in rollen van dikke, hennepachtige tijk gewikkeld, tussen scherpe kleine kiezelstenen ter grootte van een linze, die men uiteindelijk vervangt door zaagsel. Doordat de wals beweegt wordt een in haken hangend rooster heen en weer getrokken, waardoor de daaronder liggende rol beweegt en de daarin gewikkelde naalden gepolijst worden. Onder elk rooster liggen twee rollen en iedere rol bevat 300.000 naalden”**²⁶. Even verder merkt de schrijver op: **“Een berg door elkaar geraakte naalden brengt een handarbeider met weinig moeite binnen de kortste keren in keurige regelmaat met behulp van een koker.”**

Bedrijfspannen

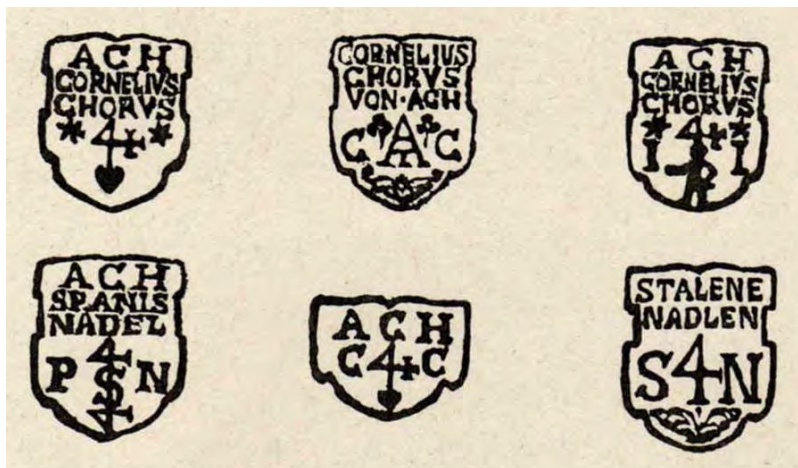
Cornelius Chorus senior heeft in de twintiger en dertiger jaren van de 18^e eeuw stap voor stap panden aangekocht, die uiteindelijk een bedrijfscomplex vormden van een voor die tijd ongekeerde **omvang. In 1721 kocht hij een groot pand aan de Jakobstrasse nr. 24, ‘Haus zum Horn’ (In de hoorn)** ²⁷. In 1727 verwierf hij de bij dit gebouw liggende achterpanden met aanliggende tuinen aan de St. Johannisbach (St. Johannisbeek, later Annuntiatenbach genaamd). Met dit huis was ook het

naastgelegen huis ‘Zum grünen Hirsch’ (Het groene hert) verbonden. In 1728 wist Chorus het daar weer aan grenzende goed ‘Casteel von Limburg’ te bemachtigen en het was daar dat hij zijn grote naaldenfabriek vestigde. In 1732 verwierf hij tenslotte het aangrenzende brouwershuis ‘Zum guldenen Verken’ (Het vergulde varken), met bijbehorende tuin en toegang tot de Johannisbach, tegenover het Annuntiatenklooster. Zo omvatte het bedrijfscomplex uiteindelijk Jakobstrasse 18 tot en met 24, alsmede Jakobstrasse 21 tot en met 33. Zelf woonde Chorus rond 1741 in ‘Het groene hert’. Hij stierf op 95-jarige leeftijd in het ‘Haus zum Horn’, bij zijn dochter Maria Barbara, gehuwd met Freiherr (baron) von Callenbach ²⁸, aan wie Cornelius in 1752 na de dood van zijn tweede echtgenote het huis had verhuurd in ruil voor kost en inwoning. Hij was toen reeds 93 jaar oud.

Chorus’ strijd om de merktekens

Toen Cornelius Chorus senior in 1690 meester werd, na jaren van gezamenlijke nijverheid met zijn vader Quirinus, liet hij als zijn eerste merkteken een ‘gevuld hart’ (hart dat gegraveerd niet alleen de omtrekvorm liet zien maar ook was opgevuld) in het ambachtsboek opnemen. Later kwamen daar een staande eg bij, uit een van de twee oude familiewapens Chorus, gelijkend op een hoofdletter A met twee dwarsbalkjes in plaats van één, en tenslotte – zoals we gezien hebben – de ‘wildeman’ uit het familiewapen van Johann Braumann, de eerdere echtgenoot van zijn eerste vrouw, Maria Niclas. Chorus voerde in hoofdzaak deze drie merktekens. Aan de wildeman en het hart heeft hij wellicht ook daarom gehecht, omdat het vanouds tekens waren die naar volksgeloof bescherming boden ²⁹.

Over deze tekens heeft Chorus meerdere malen hardnekkig en langdurig strijd moeten voeren met afgunstige vakbroeders die zijn tekens namaakten en er op chicanerende wijze processen over voerden. Helaas heeft hij ook tegen eigen familieleden moeten procederen, die in voorkomende gevallen door afgunstige collega’s werden gebruikt. Uiteindelijk heeft Chorus in vrijwel alle gevallen het recht aan zijn kant gekregen, al moet hem dat de nodige grijze haren bezorgd hebben.

*De naaldmerken van Cornelius Chorus.
Linksboven het merkteken met het hart, midden dat met de eg en rechtsboven
het teken met de 'wildeman' Middenonder het 'breukling'-teken,
voor naalden van mindere kwaliteit. De herkomst van de P in
het merk linksonder is onduidelijk.*

Het wildeman-merkteken

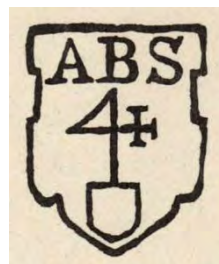
In 1704 daagde Cornelius Chorus zijn collega Balthasar Neitz voor de burgemeester, omdat deze het door Chorus gevoerde wildeman-teken gebruikte. Hoewel Neitz zich niet kon beroepen op

erfelijke of andere rechten op het voeren van dit teken, betoogde hij dat Chorus dat evenmin kon, omdat het teken door Johann Braumann groot zou zijn gemaakt en niet door Chorus. Cornelius voerde daarop aan dat hij het merkteken na zijn huwelijk met Braumanns weduwe officieel – in het ambachtsboek – had geregistreerd, mede om haar belangen en die van haar nog jonge kinderen te **behartigen door het voortzetten van Braumann's zaken. In het jaar van het proces had Chorus het** Braumann-teken bovendien al tien jaar gevoerd en mede door zijn eigen reputatie groter gemaakt, nadat Braumann zelf het zeven jaar had gevoerd. Chorus voegde er aan toe, dat hij het teken ook had overgenomen, opdat de kinderen Braumann, als zij dit wilden, het bij volwassenheid alsnog konden overnemen en na rechtmatige registratie verder konden voeren. In die zin had hij hun belangen waargenomen en konden zij met een nog waardevoller geworden merkteken de zaken van hun vader als opvolgend naaldmeester voortzetten. Daarop heeft de burgemeester op 29 mei 1704 Balthasar Neitz opgedragen het gebruik van het wildeman-teken te staken op straffe van honderd Reichsthaler.

Later, in 1710, toen Chorus' stiefzoon Johann Peter Braumann inmiddels meerderjarig was, heeft deze Neitz hem samen met andere afgunstige lieden opgehitst om het merkteken op te eisen, hoewel hij geen naaldwerker was noch wilde worden, en volgden ook nog claims op de voorraden die Chorus van Braumann had overgenomen. Tot een uitspraak in deze kwestie is het niet gekomen, doordat de stiefzoon kort na het indienen van zijn verzoeken Aken had verlaten ³⁰. Na diens terugkeer, vele jaren later, heeft deze erfgenaam van Braumann in een notariële verklaring van 19 november 1726 laten vastleggen, dat zijn stiefvader en diens zoon Cornelius Chorus junior alle rechten op het voeren van het wildeman-teken hadden, aangezien hij, Johann Peter Braumann, deze twintig jaar voordien volledig had overgedragen. Toen, in 1706 was hij juist meerderjarig geworden. Denkbaar is, dat de stiefzoon de verklaring van 1726, en nadien nog een in 1727, expliciet – **want door een notaris opgesteld – heeft laten opnemen, om weer in het reine te komen** met zijn stiefvader en moeder, die immers intussen welgesteld en van aanzien in Aken waren geworden.

Het merkteken van de eg

Bepaald pijnlijker voor Cornelius moet het tuchtrechtelijk proces (ten overstaan van het gildebestuur) van 1710 zijn geweest tegen zijn halfbroer Quirinus Chorus, zoon (geb. 1680) uit het tweede huwelijk van hun beider vader Quirinus Chorus, met Margaretha Pannacken. Deze halfbroer matigde zich het recht op het merkteken van de eg toe, met als argument dat de oude Quirinus Chorus, immers ook naaldmeester, het teken als familieteken had gevoerd. In zijn verweer wees Cornelius op het verschil tussen een familieteken c.q. -wapen en een meesterteken. Bovendien, zo stelde hij, had vader Quirinus geen eg als teken gevoerd maar een rooster, en hij toonde daarvan het bewijs. De zesmeesters legden vervolgens Quirinus junior op, het gebruik van de eg als merkteken te laten varen en in het vervolg het teken van het rooster te gebruiken of een nieuw teken te kiezen, dat aan niemand schade zou doen ³¹.

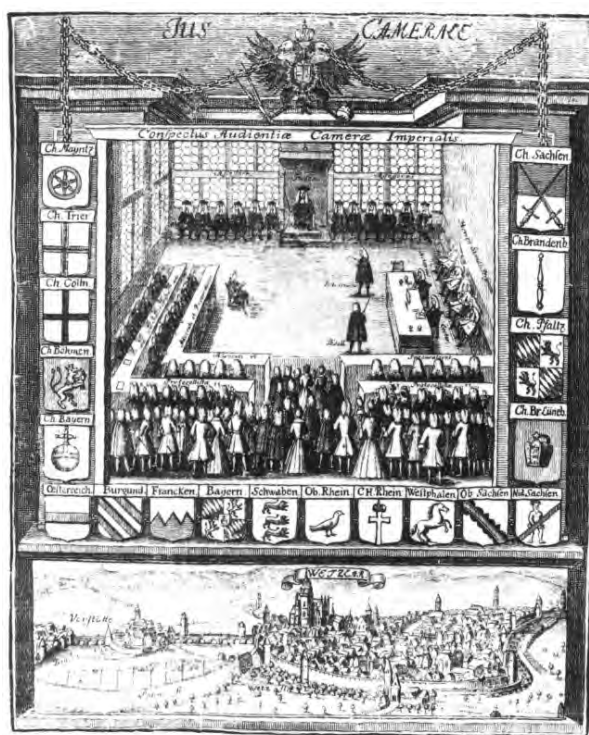
Het afgekeurde merkteken (met de eg) van Quirinus Chorus junior en het merkteken dat hij naderhand gebruikte.

Opnieuw het wildeman-teken

In 1719 kwam het weer tot een conflict met naasten van Chorus, en opnieuw over het wildeman-teken, toen de dat jaar met **Cornelius' stiefdochter Maria Agnes Braumann getrouwde Math. Edm. Steimann** de veronderstelde rechten op het naaldmerk van haar overleden vader wilde verkopen. Het college van schepenen, waarbij de vordering was ingesteld, wees op 7 februari 1720 de eis tot overdracht van de rechten af, op het enkele feit reeds dat verkoop van een dergelijk merkteken zowel in als buiten Aken verboden was, op straffe van tuchthuis of gevangenschap. Duidelijk werd, dat ook Steimann tot deze doldrieste actie – die hem ongetwijfeld in onmin bracht met zijn **schoonouders – was aangezet door vakbroeders/concurrenten** die Chorus een hak wilden zetten. Ook toen reeds wekte succes in zaken kennelijk de nijd en afgunst van minder geslaagde lieden op.

Toch was het gestoei met de wildeman nog niet voorbij. Op 11 december 1721 werd de naaldmeester Peter Merken veroordeeld tot het inleveren van een door hem valselijk gebruikt stempel van de **wildeman en tot het vergoeden van de geleden schade aan Cornelius Chorus. Chorus' zoon**, Cornelius junior, had op de beurs in Leipzig bemerkt dat daar enorme partijen naalden met het wildeman-teken zwaar onder de prijs verkocht waren en dat deze uit slechte naalden bestonden, inferieure waar met de kennelijk kwaadaardige bedoeling om de Chorus-naalden in diskrediet te brengen. Cornelius junior had dit op 15 mei 1721 laten constateren en vastleggen door notaris Joh. Friedr. Seyfried ³².

Het bleek nog maar de opmaat tot een jaren slepende twist, die aanvankelijk in het nadeel leek te verkeren voor Chorus, die dat weet aan persoonlijke vrienden van Peter Merken in stadsbestuur en magistratuur. Zo kwam het rond 1724 tot een verordening voor iedere naaldmeester om zijn merk(en) ten behoeve van een nieuwe registratie af te komen geven (in papier te slaan) op het stadhuis. Chorus werd echter niet toegestaan om zijn drie bekende merken in te slaan. Toen hij zich daarover beklaagde bij het **Reichskammergericht** in Wetzlar, naast de **Reichshofrat de hoogste rechtsinstantie in het rijk**, beweerden zijn tegenstanders – onder wie behalve Peter Merken intussen

Kopergravure van een bijzondere zitting in het Reichskammergericht van Wetzlar, 1750.

ook de eerder in het geweer gekomen Balthasar Neitz, en voorts Anton Herpers, Johann Esser, **Gottfried Strauch en anderen – dat hij zijn merken ten onrechte voerde, aangezien per naaldmeester maar één merk zou zijn toegestaan.** Chorus wist dit eenvoudig met een beroep op de gilderol en op latere raadsbesluiten te weerleggen. Ten overstaan van de rechters liet hij niet na zijn **geringschatting te schetsen over het ‘stelletje vervalsers, meermalen gefailleerde en anderszins ongekwalificeerde lieden’ dat zijns inziens geen aanspraak meer zou mogen maken op het** gildelidmaatschap en nog geen schijn van recht kon doen gelden op de in het geding zijnde merken. En, zo hield hij het gerechtshof nog maar eens voor, wat zou de man in de straat ervan denken, als hij, die toch jaarlijks meer dan 40.000 Reichsthalers omzette en negenhonderd tot duizend Akenaren de kost liet verdienen, waar de hele stad en omgeving van profiteerde, opeens buiten het bezit van zijn met veel zweet, zorg en kosten opgebouwde merken gesteld zou worden?

Over de aantijging tenslotte dat hij als bestuurder van het gilde met het ambachtsboek gefraudeerd zou hebben kon hij kort zijn: ten tijde van het inslaan van de merktekens was een van de aanklagers, namelijk Gottfried Strauch, zelf gildebestuurder geweest en hij was dat ook nadien geweest, evenals andere leden van het opponerende gezelschap.

Het ging hard tegen hard en volgens Thissen viel uit de stukken af te leiden dat de onredelijkheid in hoge mate toesloeg. Zo reageerde de tegenpartij op de klacht van Chorus, dat hij door vervalsingen onmetelijke schade had geleden en daardoor nu voor meer dan 60.000 Reichsthaler aan naalden op voorraad had, met de bewering dat deze voorraad het gevolg van ondermaatse kwaliteit van de Chorus-naalden was. Daarop stelde Chorus, dat de degelijkheid van zijn waren meermaals onafhankelijk was vastgesteld, onder andere bevestigd met getuigschriften door buitenlandse kooplieden van aanzien, zo bijvoorbeeld in 1709 en in 1721, en dat zijn naalden nationaal en internationaal zo gewild waren, dat hij herhaaldelijk niet aan de grote vraag had kunnen voldoen.

Chorus wees ook op de eerdere veroordeling van Peter Merken en op diens hardnekkige volharden in het misbruik van zijn wildeman-merk. Hoewel Merken in 1721 veroordeeld was tot het inleveren van het stempel bleef hij sindsdien het wildeman-teken gebruiken. Chorus had opnieuw moeten vaststellen dat Merken grote partijen met het wildeman-teken had verkocht voor 4 Kreuzer minder dan de echte naalden en dat hij hem zo vele klanten afhandig had gemaakt, zoals hij op drie achtereenvolgende beurzen had moeten bemerken.

Uiteindelijk heeft het gerechtshof in Wetzlar Chorus’ rechten bevestigd ³³.

Het merkteken van het hart

Ook over het derde merkteken dat Cornelius Chorus voerde, het gevulde hart, heeft hij een lange strijd moeten voeren, en wel met Gottfried Strauch, die we ook al zagen in de kongsi met Peter Merken over de wildeman.

Dit conflict draaide in hoofdzaak om de vraag naar de oorsprong van het teken. Strauch claimde dat hij het teken voerde vanaf 1689, terwijl Chorus eerst in 1690 in het gildeboek als naaldmeester werd ingeschreven. Strauch zou het teken dus bedacht hebben.

Het door Cornelius Chorus met succes betwiste merk

met het hart zoals Gottfried Strauch dit voerde.

Chorus wierp tegen, dat Strauch tot in 1693 alleen voor andere naaldmeesters werkte en geen eigen naaldhandel dreef, dus ook geen merkteken gevoerd kon hebben. Hij riep als getuige de beëdigde stadsgraveur Johann van Hauselt op, die verklaarde dat hij in 1684 het teken met het hart had gegraveerd voor Johann Braumann, wiens rechtsopvolger Cornelius Chorus was, en dat hij in 1690 dit teken opnieuw had gegraveerd, nu voor Chorus. Ook getuigden twee medewerkers van Chorus dat zij hem jarenlang dit teken hadden zien inslaan en regelmatig voor hem het stempel hadden gereinigd. Ten slotte werd ook in deze kwestie Chorus in het gelijk gesteld ³⁴.

Haus zum Horn en 'Hohenhaus' am Chorusberg

Naaldenfabrikant Cornelius Chorus senior (1659-1754) woonde in het in zijn tijd al eeuwenoude huis 'zum Horn', aan de Jakobstrasse in Aken, waarvan alleen nog de poort, een deel van het achterhuis en een deel van het voorhuis behouden zijn gebleven. Boven de poort is nog zijn wapen te zien, met de eg die in vele familiewapens van naamdragers Chorus voorkomt. Opmerkelijk is wel, dat de eg in dit wapen omgekeerd staat in vergelijking met de andere van Chorus bekende familiewapens en dat hij ook niet driehoekig is (een hoofdletter A met twee of drie balken) maar kruisvormig met twee halfronde vlakken met de tanden van de eg.

Haus zum Horn aan de Jakobstrasse in Aken, waar naaldenfabrikant Cornelius Chorus de Oudere tot zijn dood in 1754 woonde.

Cornelius Chorus beschikte ook over een buitenhuis, waar hij vooral de zomers doorbracht. Dit liet hij bouwen op een flink stuk grond (25 morgen = ca. 25 hectaren) op de Aachener Heide, dat hij op 17 november 1711 van de stad Aken kocht. Deze grond lag (en ligt nog) op een heuvel, die al gauw als 'Chorusberg' werd aangeduid en ook nu nog officieel zo heet.

Detail van gevelsteen boven de poort van het Haus zum Horn aan de Jakobstrasse in Aken, met het familiewapen dat naaldenfabrikant Cornelius Chorus de Oudere voerde. Linksonder de kenmerkende eg in het wapen. Nauwelijks leesbaar, maar bij vergroting wel zichtbaar is de wapenspreuk 'Omnia fide spe' (Alles in geloof en hoop).

Hohenhaus am Chorusberg

Het landhuis dat Cornelius Chorus de Oudere op de heuvel aan de Eupenerstrasse liet bouwen dankt zijn benaming 'Hohenhaus' waarschijnlijk niet alleen aan het feit dat het bovenop een heuvel lag en dat het hooggeplaatste bewoners had, maar ook aan de hoge uitkijktoren die vermoedelijk in 1746 aan de villa werd toegevoegd. Deze gebouwen werden ontworpen door de bekende Akense architect Johann Joseph Couven (1701-1763). In 1919 was de toren nog in goede staat, getuige de hieronder afgebeelde ansichtkaart uit dat jaar, maar onzeker is of dit de oorspronkelijke staat was.

Het buitenhuis van Cornelius Chorus de Oudere op de Aachener Heide, zoals het er in 1919 uitzag. De kenmerkende uitkijktoren mist sinds een verbouwing in de jaren '60 van de vorige eeuw helaas de vakwerk opbouw met puntdak en open dakkapel.

Boven de toegangspoort van het landhuis is een steen ingemetseld met het jaartal 1746 en onder elkaar, op drie regels, de letters H CC IMC. Niet duidelijk is, of het hier Romeinse cijfers betreft of de afkorting van een zinsnede met daarin de initialen van Cornelius Chorus. Zouden het Romeinse cijfers zijn, dan is het de vraag waar dan de H voor staat. CC = 200 MC = 1100, - daar is niet zomaar brood van te bakken. 1746 staat voor het bouwjaar jaar van de villa en toren. Tot dan had er een meer bescheiden optrekje met jachtkoepel gestaan.

Topsteen in de toegangspoort van het Hohenhaus, met het jaartal 1746 en de vooralsnog raadselachtige letters H CC IMC, die in deze samenhang niet voor Romeinse cijfers lijken te staan.

Chorusberg na Cornelius Chorus d.Ä

Cornelius Chorus de Oudere stierf op 31 maart 1754 in het 'Haus zum Horn' in Aken, bij zijn dochter Maria Barbara, gehuwd met Freiherr (baron) Franz Rudolf von Collenbach. Aan hen had Cornelius in 1752 na de dood van zijn tweede echtgenote, toen hijzelf al 93 jaar oud was, het huis in Aken verhuurd in ruil voor kost en inwoning. Dat zij haar vader die twee jaar naar volle tevredenheid had verzorgd moge blijken uit het feit dat zij het was, van de zeven kinderen uit Cornelius' beide huwelijken, die, 44 jaar oud, het Hohenhaus testamentair erfde.

In 1795 kwam de Chorusberg aan de toen 12-jarige Euphrosine von Collenbach, dochter van Barbara's en Rudolfs zoon Cornelius von Collenbach, gehuwd met Freiin Maria Theresia von Clotz zu Streithagen. In de transportakte heet het: "Dass das hohe Haus samt anhabenden ungefähr 30 morgen bei der elterlichen scheid- und teilung der fräulein von Collenbach an- und zugeleitet worden, ein solches tue ich, von den sämtlichen Erben von Collenbach zu derselben adhibierter notarius, hiermit bescheinigen. Aachen, den 12. September 1795. Anton Holtzmacher, notarius publicus." (35) Intussen bestond het landgoed uit meerdere gebouwen, waaronder enkele hoeven.

In 1823 was de Chorusberg in bezit van Freiherr Ludwig von Fürth, die via zijn vrouw Elisabeth von Clotz zu Streithagen verwant was met de von Collenbachs. Of hij het goed gekocht heeft of geërfd is onduidelijk. Von Fürth zelf heeft het wel verkocht, op 18 oktober 1852, 'mit allen seinen Gebäulichkeiten, Gärten, Wiesen und Ländereien, zusammen 34 Morgen und 90 Ruhen' voor 6000 Thalern aan de Akense bankier Julius Oeder. Inmiddels was het landgoed uitgedijd van 25 hectare naar nagenoeg 35.

Julius Oeder en diens broer Georg, een destijds in Aken en omstreken bekende schilder, verkochten de Chorusberg in 1860 aan de handelsattaché Leopold Scheibler. In 1881 erfde diens tweede vrouw Fanny Charlier het goed. Twaalf jaar later werd de Chorusberg aangekocht door de architect Ulrich Möller. Diens echtgenote Jenny Kayser was een kleinkind van Leopold Scheibler, die de Chorusberg eerder bezat. Jenny's dochter Roselou, die de naam Möller niet meer voert maar zich naar haar moeder Kayser noemt, is de huidige eigenaar. Wel was er in het voorjaar van 2013 sprake van, dat zij het landgoed aan een architectenbureau zou verkopen. Of dat inmiddels inderdaad gebeurd is, is nog onduidelijk.

Het Hohenhaus am Chorusberg in 2011. Links

Op deze foto, eveneens uit 2011, is goed te zien hoe de toren is

de toegangspoort met de topsteen waarop het jaartal 1746.

gerestaureerd zonder overdekt dakverblijf en dakkapel. Nu geeft een luik toegang tot het platte dak met balustrade op de toren.

Noten

1. *Geschichtliches aus der Aachener Nadelindustrie Cornelius Chorus* van de 20^e eeuwse naaldenfabrikant en stadsbestuurder A. Thissen in afleveringen verschenen in *Oecher Platt*, tijdschrift van de gelijknamige vereniging ‘zur Erhaltung und Förderung der Aachener Mundart’. Jaargang 16-17, 1922-23. Vgl. A. Thissen, *Aachener Nadelmarken* in *Aachener Kunstblätter* I, 1906. Vgl. J. Koch, *Geschichte der Aachener Nähadelzunft und Nadelindustrie* in *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* (ZAGV), band 41, blz. 16-122., Aken 1919. Vgl. Franz Lerner, *Aachener Nadlermarken aus dem frühen 18. Jahrhundert* in *Scripta Mercaturae*, jrg. 12, blz. 149-168, St. Katharinen 1978. Aan deze bronnen zijn ook de in dit artikel afgebeelde naaldmerken ontleend, merendeels afkomstig uit het enige bewaard gebleven merkenboek van de Akense naaldenmakers, in bezit van het Stadsarchief van Aken. Dit merkenboek stamt uit 1726; inzage is mij op 18 augustus 2009 verleend door de directeur van het archief, Dr. Thomas Kraus.
2. R. A. Peltzer, *Geschichte der Messingindustrie und der kunstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderies) in Aachen und den Ländern zwischen Maas und Rhein von der Römerzeit bis zur Gegenwart*. In *ZAGV*, band 30, blz. 235-463, Aken 1908.
3. Aan dit tolboek, in het Duits bezorgd door K. Häbler, wordt gerefereerd in een artikel van L. Korth in de *Kölnische Volkszeitung* van 13 juli 1908.
4. Ch. Quix, *Geschichte der Stadt Aachen*. Aachen, 1839/1840.
5. Ibid.
6. Voor zover raadsbesluiten van na de stadsbrand van 1656 de turbulente Franse tijd en de Tweede Wereldoorlog hebben overleefd zijn deze te raadplegen in het stadsarchief van Aken. Dit archief is helaas wegens jarenlange bezuinigingen slechts moeizaam en op zeer beperkte tijden te raadplegen. Zonder voorafgaande afspraak kunnen bronnen niet worden ingezien. Omslachtig, maar nog een hele troost vergeleken met de ramp die het stadsarchief van Keulen in 2009 overkwam (ingestort tijdens werkzaamheden aan de metro).
7. C.L. de Pöllnitz, *Amusemens des Eaux d’Aix-la-Chapelle*. Amsterdam 1736. Thissen citeert uit de Duitse uitgave: K.L. von Pöllnitz, *Zeitvertreib bey den Wassern zu Achen*, Berlin 1737.
8. Kinderen werden onder andere ingezet bij het uitsorteren van naalden. Om de slechte exemplaren te scheiden van de goede gebruikten zij hun pink. Dit werk werd ‘ausklinken’ genoemd en ligt ten grondslag aan de ‘Klenkes’, de onderlinge groet van Akenaren met de opgeheven pink die nog steeds populair is. Het zou overigens nog tot 1829 duren voor in Aken maatregelen tegen uitbuiting van kinderen werden doorgevoerd. In dat jaar openden de naaldenfabrikanten scholen, waar bij hen werkende kinderen vier uur onderwijs per dag dienden te volgen. In 1835 waren er ongeveer 800 kinderen werkzaam in de fabrieken, sommige al vanaf hun vierde jaar. In 1839 werd in Pruisen de minimumleeftijd voor werkende kinderen op 9 jaar gesteld en het dagmaximum op tien uur. In 1855 werd de minimumleeftijd verder opgeschroefd naar 12 jaar en het aantal werkuren werd begrensd op 7 uur, met daarnaast tenminste 3 uur verplicht onderwijs.
9. Raadsverordening van 12 maart 1699, Stadsarchief Aken.
10. Gilderol van 20 april 1724, Stadsarchief Aken.
11. Raadsbesluit van 21 oktober 1726, Stadsarchief Aken.
12. Gilderol van 10 maart 1727, Stadsarchief Aken.
13. De 19^e eeuwse Akener historicus H.F. Macco tekent in zijn *Aachener Wappen und Genealogien* (Aachen, 1907, deel 1, blz. 75) aan: “Hoewel hard bewijs voor de afstamming van het oude bestuurdersgeslacht Chorus nog op zich laat wachten, rijgen zich steeds meer kralen aan de ketting die ertoe zal voeren.”
14. Gerhard Chorus (ca. 1290-1367) was de vertegenwoordiger van Aken aan het hof en heeft als diplomaat veel voor de stad kunnen bewerkstelligen. Hij heeft de stad ook meerdere termijnen als burgemeester gediend, in welke periode zowel met de bouw van het raadhuis als die van het majestueuze koor van de dom werd begonnen. De o.m. door de (evenals Macco uit Aken afkomstige) historicus Christian Quix (zie o.a. noot 4) in diens *Biographie des Ritters Chorus* (Aachen 1842) beschreven aanname dat de familienaam ontleend werd aan dat laatste initiatief (koor in het Latijns: *chorus*) kan niet kloppen, omdat er reeds voor Gerhard Chorus, in de 13^e eeuw, Chorussen genoemd staan in Akener akten. Zie ook M. Birmanns, *Ritter Gerhard Chorus, Bürgermeister von Aachen*. Aken, 1913. Vertaling in het Nederlands te vinden op internet: www.chorusgen.nl
15. Dit betreft Quirinus Chorus, geb. ca. 1653, gehuwd met Odilia Lümments. Deze Quirinus is niet de naaldmeester, maar wel een tijdgenoot en zeer waarschijnlijk diens neef. Zie de genealogie op www.chorusgen.nl
16. Thissen haalt deze akte aan als van notaris Joan Meessen, d.d. 20 febr. 1727, maar vermeldt niet waar de akte zich bevindt.

17. Het opvolgingstarief bedroeg 15 Akener guldens (de helft van het tarief voor nieuwelingen), plus een **lederen emmer en twee ‘Viertel’ (kwart liter) wijn**.
18. Raadsverslag van 18 april 1754, Stadsarchief Aken.
19. P.A. Nemnich, *Nachrichten über die Fabriken und Manufacturen der Stadt Aachen*. Een manuscript naar de handelsdagboeken van de auteur, aanwezig in het Stadsarchief Aken. Hierin vooral aandacht over de naaldindustrie van na 1814. Behalve de toenmalige fabriek van Xavier von Guaita, die deze verwierf via zijn huwelijk met Maria Anna Catharina Chorus, dochter van Cornelius Chorus jr., noemt Nemnich als destijds bekende naaldindustriëlen: Leonhard en Nikolas Staz, Stephan Beissel & Zoon, G.K. Springsfeld, Von Pier.
20. K.F. Meyer, *Meine historischen Gedanken über die Stadt Aachen’schen Fabriken*. Aachen 1807. Blz. 63.
21. R. Pick, *Aus Aachens Vergangenheit*. Aachen 1895. Blz. 387.
22. Dat vooral het werk in de slijperijen, aan de schuurbanken, ongezond kon zijn, werd pas halverwege de 19^e eeuw bekend. Friedrich Engels beschreef in zijn *Die Lage der arbeitenden Klasse in England - nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*, Leipzig 1845 de werkomstandigheden van arbeiders in Sheffield, die vaak niet ouder werden dan 45-50 jaar door het veelvuldig inademen van fijne staal- en steenstofdeeltjes. Dat gold echter met name het droog slijpen, een methode die in het ruwwerk van de naaldenfabricage in het Aken van een eeuw eerder niet gebruikt werd, en bovendien was de schaal in de messenproductie en in de scheepsbouw in de Noord-Engelse industriegebieden door het gebruik van (stoom)machines niet vergelijkbaar. Dit neemt niet weg, dat ook in de naaldenfabricage gezondheidsproblematiek een rol gespeeld moet hebben. Zie ook *Aachen im 19. Jahrhundert - Die Zeit der Frühindustrialisierung*, Museum Burg Frankenberg, Aachen 1991. Over de naaldenfabricage in Aken sinds de Tweede Wereldoorlog: Horst Lange, *Wirtschaftsgeschichte der Region Aachen vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zur Gegenwart*, Köln 2000. Hierop zijn de beide bijlagen gebaseerd die verderop staan opgenomen.
23. Raadsbesluit van 4 augustus 1739, Stadsarchief Aken.
24. Pick, *ibid.*, blz. 414 e.v. Zie ook H. Savelsberg, *Zur Geschichte der Heppions-Wassermühle*, in *Aus Aachens Vorzeit*, 14^e jaargang 1901, blz. 17 e.v.
25. H.J. Gross, *Zur Geschichte des Aachener Reichs* in *Aus Aachens Vorzeit*, 6^e jrg. 1893, blz. 83.
26. G. Foster, *Ansichten vom Niederrhein*. Mainz 1792. Thissen merkt op dat in zijn tijd – bijna een eeuw later – nog altijd met soortgelijke schuurbanken werd gewerkt, zij het dat deze intussen geheel van hout waren (dus zonder tijk), in de toen door Von Guaita gedreven fabriek aan de Rosstrasse, oorspronkelijk van Cornelius Chorus jr.
27. H. Savelsberg, *Zur Geschichte des Hauses ‘zum Horn’ in der Jakobstrasse*. In *Aus Aachens Vorzeit*, 12^e jrg. 1899, blz. 31 e.v. en 13^e jrg. 1900, blz. 16 e.v.
28. Maria Barbara Theresia Chorus werd geboren op 21 april 1709. Haar echtgenoot Franz Rudolf von Collenbach was ‘Kurfälzischer Geheimrat’ en rechtskundig adviseur van de heren van Jülich (Gulick), bewoners van het landgoed Bodenhof bij Aken.
29. H.A. Waldner, *Ein Wander- und Studienbuch von alter rheinischer Heimatskunst*. Hannover 1917. Blz. 61 e.v. Meer over de naaldmerken zie: F. Lerner, *Aachener Nadelmarken aus dem frühen 18. Jh.* Aachen 1978. Blz. 149-168.
30. Het verzoekschrift was op 16 juni 1710 ingediend. Na zijn verdwijning in diezelfde zomer heeft men pas in 1714 bij geruchte iets over zijn lot vernomen, hij zou in 1713 in Wenen gestorven zijn. Weer later, op 17 februari 1727, dook de stiefzoon echter weer op in Aken, waar hij tegenover een notaris verklaarde, dat hij jarenlang in krijgsdienst van de keizer geweest was, daarbij in verre landen had vertoefd en de 2 Groschen porto voor een brief naar huis liever had besteed aan drank.
31. Thissen noemt geen bron, maar waarschijnlijk ontleende hij de gegevens aan in het stadsarchief van Aken bewaarde zittingsprotocollen van de gildebesturen.
32. Deze notariële akte bevindt zich in het Stadsarchief van Aken. De notaris stelt dat hij tijdens de Leipziger Messe (beurs) bij twee handelaars uit Iserlohn, Stephan Reuzigen (51 jaar oud) en Friedrich Engels (40 jaar oud), partijen naalden had aangetroffen, die **“zowel op het blauwe als op het witte papier met het wildeman-teken waren gemerkt” en dat beide handelaren hadden verklaard, dat zij die naalden van Peter Merken uit Aken hadden betrokken**.
33. H. Velten, *Aachener Prozesse am Reichskammergericht* in *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereines*. Bd. 18, 1896. Blz. 77-213, m.n. blz. 112. De processtukken zijn ook te raadplegen in het Stadsarchief van Aken.
34. *Ibid.*

Bijlage 1: Overzicht van de productiviteit in de Aachener naaldenfabricage 1760 - 1991

Jaar	Spelden	Naalden	Machinaalden
	<i>Uren per dag</i>	<i>Geproduceerd per uur</i>	<i>Geproduceerd per uur</i>
1760	12	400	148
1850	10	1.100	270
1860	10		16
1900	10	10.000	4.687
1980	8	183.000	16.666
1991	7,4	214.339	29.955

Bron: Horst Lange, *Wirtschaftsgeschichte der Region Aachen vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zur Gegenwart*, Köln 2000.

Bijlage 2: 'Bedrijfsstamboom' van de naaldenfabricage sinds Quirinus Chorus in 1654 tot de meest recent opvolgende firma, de Rhein-Nadel Maschinennadel GmbH.

